

УДК 304.001.4: 321.64

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2537778>

СИНДРОМ АВТОРИТАРИЗМУ В РОСІЙСЬКІЙ МАСОВІЙ ПОЛІТИЧНІЙ СВІДОМОСТІ

Н.І. Моїсеєва, О.В. Садовніченко

Харківський національний технічний університет сільського господарства
імені Петра Василенка

Харківський національний університет будівництва та архітектури

Досліджено причини розвитку авторитаристських тенденцій у масовій політичній свідомості в сучасній Росії. Показано, що одним із визначальних чинників формування цієї свідомості стала криза соціальної ідентичності. Разом із тим, іще на початку існування РФ встановився цілком визначений запит основної маси громадян на демократичні цінності. Неспроможність їх реалізувати в процесі тривалих реформ замовила появу запиту на авторитаризм як спосіб захисту особистості від свавілля чиновників і олігархів. Інститути самоврядування і громадської думки в Росії залишилися не розвиненими і носять здебільшого формальний характер. Проте це не означає відмову російського суспільства від очікування реалізації демократичних прав і свобод.

Ключові слова: масова політична свідомість, Росія, авторитаризм.

СИНДРОМ АВТОРИТАРИЗМА В РОССИЙСКОМ МАССОВОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ СОЗНАНИИ

Н.И. Моисеева, А.В. Садовниченко

Исследованы причины развития авторитаристских тенденций в массовом политическом сознании современной России. Показано, что одним из основных факторов формирования этого сознания стал кризис социальной идентичности. Вместе с тем, еще в начале существования РФ установился вполне определенный запрос основной массы граждан на демократические ценности. Несостоятельность их реализации в процессе длительных реформ обусловила появление запроса на авторитаризм как способ защиты личности от произвола чиновников и олигархов. Институты самоуправления и общественного мнения в России остались не развиты и имеют преимущественно формальный характер. Однако это не означает отказа российского общества от ожидания реализации демократических прав и свобод.

Ключевые слова: массовое политическое сознание, Россия, авторитаризм.

SYNDROME OF AUTHORIZATION IN RUSSIAN MASS POLITICAL CONSCIOUSNESS

N. Moiseeva, O. Sadovnichenko

The author explores the reasons for the development of authoritarian tendencies in mass political consciousness in modern Russia. It was shown that one of the determining factors in the formation of this consciousness was a crisis of social identity. At the same time, in the very beginning of the existence of the Russian Federation, a well-defined request of the majority of

citizens for democratic values was established. The failure to implement them in the process of long-term reforms ordered the emergence of a request for authoritarianism as a way to protect individuals from the tyranny of officials and oligarchs. The mass political consciousness of the Russian Federation during the quarter century of its existence as a state is a mosaic picture, composed of elements of the communist, neo-liberal and national-patriotic ideologies, which are conducting a mutual struggle, pretending to dominate the role in society. As a result of this struggle, none of these ideologies failed to establish in their public consciousness their values and to unite the majority of citizens around them. At the same time, in the mass political consciousness of Russia, the most significant segment represents values orienting to Western standards of life. Therefore, the idea of identity, which implies the priority of state interests over individual freedom, can not consolidate society. At the same time, a democratic idea, which at the beginning of the 1990s played the role of a unifying factor in mass political consciousness, soon ceased to be generally recognized in the context of ineffective socio-economic policies. Institutions of self-government and public opinion in Russia are not developed and are mostly formal. Compensation for the loss of political and national identity has been made through authoritarian power, which performs an important adaptive function. However, this does not mean the refusal of Russian society to expect the realization of democratic rights and freedoms.

Key words: mass political consciousness, Russia, authoritarianism.

Постановка проблеми. На протязі ряду століть політична система найбільш великої сусідньої країни суттєво впливає на формування вітчизняного політичного порядку денного – як зовнішнього, так внутрішнього. Тому вивчення механізмів впливу цієї системи на громадян через їх політичну свідомість постійно зберігає актуальність не лише в академічному, але й у прикладному плані. На жаль, низка спостережень за еволюцією масової політичної свідомості російського суспільства свідчать про критичне наростання в ній авторитаристських тенденцій. Ці тенденції наразі частина політичної еліти РФ намагається конвертувати у зовнішньополітичні дії, що становлять певну загрозу національній безпеці України.

Аналіз актуальних досліджень. Проблемами дослідження авторитаристських тенденцій у масовій політичної свідомості займалися А. Дегтярьов, Г. Ділігенський, К. Мангейм, О. Попова, В. Соловйов, С. Франк, Е. Шестопап. При цьому єдності у розумінні дослідниками політичної свідомості досі немає. Західні автори при описанні даного феномену вважають за краще використовувати такі категорії, як «переконання», «віра», «установки», «менталітет», «ідеологія» (Денисенко, 2010).

Серед вітчизняних вчених політична свідомість часто розглядається як найбільш систематизована форма масової свідомості. Динаміку розвитку цієї свідомості фактично всі дослідники намагаються вивести з абстрактно-цивілізаційних особливостей суспільства (Денисенко, 2012).

Метою цієї статті є спроба дослідження причин розвитку авторитаристських тенденцій у масовій політичній свідомості в сучасній Росії.

Виклад основного матеріалу. Структурно масова політична свідомість включає статичні (цінності) і динамічні (масові настрої) компоненти: рівень очікувань людей і оцінка ними своїх можливостей впливати на політичну систему з метою реалізації наявних очікувань; соціально-політичні цінності, що лежать в основі ідеологічного вибору (свобода, справедливість, демократія, рівність, стабільність, порядок); мінливі думки і настрої, пов'язані з оцінками поточного становища, ставленням до уряду, політиків, конкретних політичних акцій.

При дослідженні політичних процесів на макrorівні найбільший інтерес для дослідників представляє вивчення масової політичної свідомості, яке визначає тип і рівень політичної культури суспільства, обумовлює найбільш типові, масові варіанти політичної поведінки (Денисенко, 2012). На сучасному етапі російське суспільство зіткнулося з радикальними змінами у всіх областях соціального буття, що не могло не відбитися на масовій політичній свідомості. В якості визначального чинника формування політичної свідомості російського суспільства ряд дослідників виділяють кризу ідентичності. Попередні інституційні основи, що діяли в цій країні до початку перехідних процесів ідеологічних орієнтирів і світоглядних цінностей або трансформувалися, або зникли (Мангейм, 1994). Так, О. Попова до причин кризи свідомості відносить «відсутність цілей і програми розвитку країни, орієнтації на спільні цілі державних інститутів управління, неузгодженість цілей і дій політичних і економічних еліт, нестабільність системи управління, міжелітні конфлікти,

відсутність загальної для більшості населення країни системи цінностей, розрив між кваліфікацією, рівнем освіти людей і їх доходами і статусом у суспільстві» (2002, с. 156).

Масова політична свідомість РФ на протязі чверті століття її існування як держави являє собою мозаїчну картину, складену з елементів комуністичної, неоліберальної і націонал-патріотичної ідеологій, які ведуть взаємну боротьбу, претендуючи на домінуючу роль в суспільстві. В результаті цієї боротьби жодній із зазначених ідеологій не вдалося утвердити в суспільній свідомості свої цінності і згуртувати більшість громадян навколо них. Оскільки ж основу політичної ідентичності становить система цінностей, для подолання «розколотої» політичної свідомості необхідно об'єднати людей загальнозначущими ідеями і цілями.

Проведені у другій половині 1990-х рр. Інститутом соціологічного аналізу дослідження засвідчують сформованість уже в цей час запитів на цілий ряд цінностей, що розділялися більшістю росіян. Це ідеї самоцінності людського життя, особистої гідності, свободи, рівності всіх громадян перед законом, недоторканність власності (Лапкин и Пантин, 2004). У суспільстві встановилася згода з приводу цих цінностей, але не було досягнуто єдності в їх тлумаченні. Так, реальне розмежування в російській суспільній свідомості відбувається не по відношенню до різного розуміння свободи і прав людини, а по відношенню до практичної діяльності різних політичних сил під час перебування їх при владі. Люди стурбовані не типом держави, а характером її взаємовідносин із суспільством і людиною. Сучасний росіянин хоче жити в країні, де держава є сильною і авторитетною завдяки заможності громадян, а не всупереч їй (ВЦИОМ, 2018). Відчуття громадянами переваг індивідуальної свободи у порівнянні з диктатом держави явно переважає незадоволеність обмеженістю реальних можливостей для самоствердження і самореалізації в нових умовах. Таким чином, можна констатувати, що в масовій

політичній свідомості Росії найбільш значний сегмент представляють цінності, що орієнтують на західні стандарти життя.

Тому ідея російської самобутності, що припускає пріоритет державних інтересів над індивідуальною свободою, не здатна консолідувати суспільство. У той же час, відторгнення радянського минулого переплітається в масовій свідомості з симпатіями до радянської впорядкованої повсякденності, з ностальгічними спогадами про динамічне підвищення рівня життя в класичний радянський період. Як відзначають Т. Кутковець і І. Клямкін, «минуле мало зруйнувати, його треба подолати, а подолати, значить, побудувати іншу аналогічну данність із новою впорядкованою повсякденністю, яка краща за стару» (1997, с. 140).

Однак демократична ідея, яка на початку 1990-х рр. відіграла роль об'єднуючого фактору масової політичної свідомості, невдовзі позбулася загального визнання в умовах неефективної соціально-економічної політики. Від нової політичної еліти очікували поведження, що відповідає нормам демократії. Однак, не виправдавши очікування суспільства, вона ініціювала нелегітимний переділ державної власності, який відбувався поза правовими рамками. В результаті в суспільній свідомості стався перелом, в ньому посилювалися негативні ставлення до демократичного процесу і результатів реформ, наслідком чого стало неухильне падіння довіри до існуючої влади (Дилигенский, 2001, с. 37).

Спроби запозичення і некритичного використання «західних» політичних і економічних інститутів спровокувало системну економічну кризу російської економіки (Воронянський, 2014). Ця криза, в свою чергу, стала причиною різкого соціального розшарування російського суспільства. За роки реформ значно збільшилася кількість людей, що живуть за межею бідності. Незважаючи на вжиті ринкові перетворення, вільна конкуренція так і не з'явилася. Основа стабільності суспільства – середній клас – не створений. Більшість потенційних представників середнього класу (лікарі, вчителі, інженери, творча інтелігенція) за рівнем

життя знаходяться на нижніх поверхах ієрархічної градації. Логічно, що в цих умовах змінюється розуміння демократії, ліберальних цінностей у значної частини населення, яка відносить себе до бідних (Воронянський та Кулішенко, 2016). Так як заявлені цінності не пройшли перевірку реальною дійсністю, виник розрив між ставленням до демократії і її соціальними можливостями.

У зв'язку з цим виник практичний інтерес до ідеології російського політичного консерватизму, що спирається на традиції, спадкоємність, охоронність і стабільність, що забезпечують поступове реформування і виключення крайніх заходів. Тому, як вважає Г. Ділігенський (1996, с. 240), компенсація втрати політичної та національної ідентичності й стала здійснюватися через авторитарну владу, яка виконує важливу адаптаційну функцію.

А. Галкін стверджує, що інтерес до авторитарних форм правління зріс у зв'язку зі зниженням віри в моральні основи демократії, ефективність демократичних інститутів. На його думку, для системи цінностей тих громадян, які схиляються до авторитаризму, характерні наступні ключові поняття:

- прагнення до безпеки, що розуміється як здатність влади впоратися з криміналом;
- орієнтація на законність, як стабільний порядок, що забезпечує виконання законів і перешкоджає корупції чиновників;
- ставка на державність, породжена почуттям ображеної національної гідності;
- традиціоналізм, орієнтований на соціокультурні особливості Росії (Галкин, 2004, с. 34-35).

Причому, в залежності від вікових груп цінності свободи і соціальної захищеності змінюються: для молоді і частини людей середнього віку більш важливою є свобода, а для інших пріоритетом є соціальна захищеність. Серед основних тенденцій, що сприяють збереженню

авторитарного запиту в суспільстві, є неефективність діяльності державно-адміністративного апарату, високий рівень корупції, непереборний синдром олігархічної економіки (Воронянський, 2015).

Значна частина росіян різного віку є в тій чи іншій мірі прихильниками режиму «жорсткої руки». Правда, під цим режимом росіяни мають на увазі не авторитарний режим в загальноприйнятому в політичній науці сенсі, а авторитарне регулювання економіки і захист особистості від свавілля і беззаконня при збереженні політичних свобод (ВЦИОМ, 2018). Потенційна підтримка значною частиною росіян «режиму жорсткої руки» є дуже небезпечним симптомом, за яким може наслідувати реальна підтримка політичного руху або політичної партії, безпосередньо орієнтованих на встановлення такого роду режиму.

Для сучасної Росії характерний процес трансформації системи цінностей і політичних установок, що тягне за собою стан невизначеності і варіативності вибору між різними напрямками трансформації колишньої радянської системи цінностей. При цьому конфлікти цінностей спостерігаються не тільки між різними професійними і соціально-демографічними групами, а й всередині основних соціальних груп російського суспільства. Жодна з цих груп не є однорідною щодо ціннісних орієнтацій, які часто виглядають непослідовними і суперечливими. Характерною особливістю сучасної масової політичної свідомості Росії є також ідеологічна еkleктичність (неорганічне з'єднання різних поглядів), яка полягає в тому, що серед прихильників правих партій досить часто зустрічаються послідовники лівих ідей і навпаки.

Особливістю російської масової свідомості є завищені очікування по відношенню до владних структур (Мангейм, 1994), зумовлені багато в чому минулим досвідом, високий рівень незадоволеності підсумками соціально-економічного розвитку, що чинить негативний вплив не тільки на ставлення до конкретних політичних сил, але і на сприйняття демократичних інститутів і принципів. Результати досліджень свідчать про

зростання авторитарних настроїв на початку XXI століття в порівнянні з початком 1990-х рр. На переконання дослідників, це зростання визначається зростаючими очікуваннями росіян, так як роки високих цін на енергоносії і досягнута стабільність породили «агресивну соціальну заздрість» (Гозман и Шестопап, 1996). Тому сучасний запит на авторитаризм — це «не синдром зневіреної свідомості», так як люди відчують себе досить комфортно і половина народу задоволена життям. Це «не авторитаризм жаху», а «авторитаризм зростаючих претензій» (Лапкин и Пантин, 2004, с. 50). Так, зростають претензії до держави: близько 70% росіян вважають, що держава зобов'язана гарантувати кожній людині пристойну роботу і гідний рівень життя (ВЦИОМ, 2018). Люди хочуть, щоб за їх благополуччя відповідали не вони самі, а держава.

З точки зору О. Попової (2002, с. 384), до найбільш значущих емпіричних ознак орієнтації людей на авторитарні цінності в умовах сучасної Росії можна віднести наступні:

- впевненість в тому, що порядок важливіший за свободу, а справедливість важливіша прав людини;
- вірність традиціям і неприйняття радикальних реформ;
- переконаність в тому, що інтереси держави вище інтересів окремого громадянина;
- установка на сильну державу як фактор забезпечення порядку і благополуччя;
- визнання необхідності соціальної нерівності;
- допущення можливості обмеження деяких прав громадян заради досягнення державних цілей.

У цілому результати досліджень, проведених відомими російськими соціологічними службами ВЦВГД, РОМІР, Левада-центр свідчать, що число поборників авторитарної держави перевищує число тих, хто вважають за краще представницьку демократію (ВЦИОМ, 2018; ВЦИОМ, 2018; Левада-центр, 2018). Висновки, до яких прийшли російські

соціологи, свідчать про зниження значимості цінностей демократії, політичного компромісу та діалогу, які виявляються все менш затребуваними в російській політиці. На масову свідомість істотно впливає примусова консолідація політичних еліт, яку забезпечив діючий російський президент. У результаті «пакт еліт», необхідний для подальшої демократизації, встановив домінування бюрократії і силових структур над бізнесом в умовах фактичної відсутності організованої і відповідальної опозиції (Воронянський, 2015). У результаті спостерігається індиферентність росіян по відношенню до існуючих політичних інститутів, особливо до політичних партій та регіональних виборів. Інститути громадянського суспільства, всупереч логіці демократичного процесу, формуються державною владою (наприклад, Громадська палата, політичні партії). Численні громадські організації лише імітують громадянську активність, що ускладнює формування вільного і відповідального громадянина, без якого створення громадянського суспільства неможливо.

Проте, мова не йде про повернення до соціалістичної системи цінностей. Незважаючи на те, що між бізнесом і суспільством склалася напружена ситуація, в країні не ставиться питання про доцільність ринкової системи господарства і демократії. В російській масовій свідомості зберігається чітка установка на те, що саме ці складові стали основою високого рівня життя людей на Заході. Йдеться про те, який ринок в Росії повинен бути, як реалізуються демократичні принципи, що отримує від цього суспільство. Соціальна орієнтація державної політики стає об'єктивно необхідною, в зв'язку з чим виникає потреба в радикальному перегляді відносин між великим бізнесом, суспільством і державою.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Демократичні інституційні перетворення стануть в Росії незворотними лише в тому випадку, коли вони будуть сприйняті суспільством і закріплені в системі цінностей, поділених більшістю громадян. Якщо на абстрактному рівні

сприйняття інститутів демократії може бути позитивним, то оцінка ефективності діяльності демократичних інститутів і процедур, як правило, має негативну складову. Для нинішнього етапу еволюції масової політичної свідомості російського суспільства став характерним новий запит на авторитаризм, обумовлений не лише особистісними якостями нинішнього глави держави, але й внутрішньою нестабільністю, загрозою терористичних актів, невпевненістю в завтрашньому дні. Однак це не означає відмови більшості громадян Росії від очікування політичних прав і свобод, наданих ліберальною демократією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воронянський, О.В. та Кулішенко, Т.Ю., 2016. Влада як системний елемент економічних відносин: механізм відтворюваності. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*, 174, с. 109–117.
2. Воронянський, О.В., 2014. Політичні інститути: механізм формування в конкурентному середовищі. *Сучасне суспільство*, [online] 1, с. 15–28. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cuc_2014_1_4 [Дата звернення 10 вересень 2018].
3. Воронянський, О.В., 2015. Проблема суб'єктності суверенітету в контексті технології здійснення влади. *Evropsky politicky a pravni diskurz*, [online] 2(4), с. 205–209. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evrpol_2015_2_4_32 [Дата звернення 11 вересень 2018].
4. ВЦИОМ, 2018. *Индекс социальных ожиданий*. [online] Доступно: https://wciom.ru/news/ratings/indeks_soc_ozhidanij/ [Дата обращения 10 сентябрь 2018].
5. ВЦИОМ, 2018. *Индексы социальных оценок*. [online] Доступно: https://wciom.ru/news/ratings/indeksy_soc_nastroenij [Дата обращения 10 сентябрь 2018].
6. Галкин, А.А., 2004. Социальная дифференциация и массовое сознание. В: Ю. А. Красина, ред. *Дифференциация российского общества в зеркале публичной политики*. [online] Москва. Доступно: http://www.civisbook.ru/files/File/Galkin_Obschestvenno.pdf [Дата обращения 11 сентябрь 2018].
7. Гозман, Л.Я. и Шестопад, Е.Б. 1996. *Политическая психология*. Ростов-на-Дону.
8. Денисенко, І. Д., 2010. Проблемне поле методології політичних досліджень. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 5, с. 116–124.
9. Денисенко, І.Д., 2012. Криза соціології: визначення, ознаки, причини виникнення. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. «*Філософія, філософія права, політологія, соціологія*», 2(12), с. 298–304.
10. Дилигенский, Г.Г. 1996. *Социально-политическая психология*. Москва.
11. Дилигенский, Г.Г., 2001. Демократия на рубеже тысячелетий. В: К.Г.Холодковский, ред. *Политические институты на рубеже тысячелетий*. Дубна. с.27–45.
12. Кутковец, Т.И. и Клямкин, И.М., 1997. Русские идеи. *Полис*, 2, с. 118–140.

13. Лапкин, В.В. и Пантин, В.И., 2004. *Восприятие западных институтов и ценностей в постсоветском пространстве: опыт Украины и России*. Полис, 2, с. 74–88.
14. Левада-центр, 2018. *Одобрение органов власти индикаторы с 1998 по 2018*. [online] Доступно: <https://www.levada.ru/indikatory/odobrenie-organov-vlasti/> [Accessed 11 September 2018].
15. Мангейм, К., 1994. *Идеология и утопия*. Перевод с английского М. Левина. Москва: Юристъ.
16. Попова, О.В. 2002. *Политическая идентификация в условиях трансформации общества*. Санкт-Петербург.

Інформація про авторів

Моїсєєва Наталія Іванівна – доктор філософії, доцент, завідувач кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка; e-mail: kntusgunesco96@gmail.com; ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6349-7892>.

Садовниченко Олександр Вадимович – доцент кафедри менеджменту та публічного адміністрування Харківського національного університету будівництва та архітектури; e-mail: ukrcathedra2016@gmail.com; ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1123-5633>.

Стаття надійшла до редакції: 12.10.2018 р. Прийнята до друку: 27.10.2018 р.